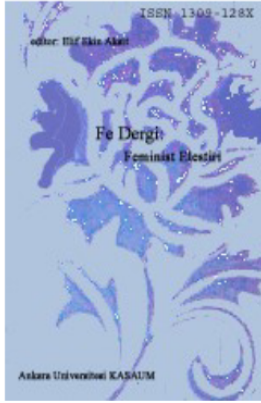

Yayınlayan: Ankara Üniversitesi KASAUM
Adres: Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Cebeci 06590 Ankara

Fe Dergi: Feminist Eleştiri 14, Sayı 1
Erişim bilgileri, makale sunumu ve ayrıntılar için:
<http://cins.ankara.edu.tr/>

Enformel Sektörün Hane İçine Yansımaları: Gaziantep'te Fıstık Kıran Kadınlar

Büşra Öztekin, Hikmet Çağrı Yardımcı

Çevrimiçi yayına başlama tarihi: 10 Haziran 2022

Yazı Gönderim Tarihi: 30.09.2021

Yazı Kabul Tarihi: 22.04.2022

Bu makaleyi alıntılar için: Büşra Öztekin, Hikmet Çağrı Yardımcı, “**Enformel Sektörün Hane İçine Yansımaları: Gaziantep'te Fıstık Kıran Kadınlar**” *Fe Dergi 14*, no. 1 (2022), 35-49.
URL: http://cins.ankara.edu.tr/27_4.pdf

Bu eser akademik faaliyetlerde ve referans verilerek kullanılabilir. Hiçbir şekilde izin alınmaksızın çoğaltılamaz.

Enformel Sektörün Hane İçine Yansımaları: Gaziantep'te Fıstık Kıran Kadınlar

Büşra Öztekin*

Hikmet Çağrı Yardımcı**

Bu çalışma, kadın emeğinin yoğun bir çalışma biçimi olan enformel alanda ev eksenli çalışmayı, eleştirel feminist kuramsal ve yöntemsel tartışmaların ışığında yerel işleyişe örnek teşkil edebilecek fıstık kıran kadınlar üzerinden incelemiştir. Bu kapsamda ilk olarak, enformel sektörün hem dünyada hem de Türkiye'deki emek piyasalarına yansımaları, kavramsal ve tarihsel izleklere kısaca tanıtılmıştır. Daha sonra, ana akım iktisadi yöntem ve istatistiklerin enformel sektördeki emek-sermaye çelişkisini gözden kaçırdığı ve bu çelişkinin en dramatik sonuçlarının kadınlar tarafından tecrübelendiği gösterilmiştir. Bu girizgaha müteakip; Gaziantep'te fıstık kıran 6 kadınla yapılan derinlemesine görüşme metoduyla enformel emeğin hangi süreçlerden geçtiği, esnek istihdam politikaları ve neo-liberalizm ile bu emeğin nasıl dönüştüğü sorgulanmıştır. Kadın emeğinin hem rekabetçi kapitalizm hem de ataerkil siyasal-kültürel pratikler aracılığıyla sömürülmesi ve Gaziantep'te fıstık kıran kadınların enformel ev içi emek süreçleri bu düzlemde tartışılmıştır. Bununla beraber mülakatlar kadınların ev içinde sıradan addedilen işlerinin "görünmezliğinin" arttığını göstermiştir. Ancak bu olumsuzluklara rağmen kadınların elde ettikleri bu sermaye ile yaşamsal ihtiyaçlarını giderdikleri de ayrıca tespit edilmiştir. Nihai olarak enformel sektörün yoksulluk ve sosyal güvencesizlik gibi belirgin karakteristik özelliklerine mülakat yapılan kadınların ifadelerinde de rastlanmış, sermaye ve patriyarka birlikteliğinin kadının ikincil konumunu kuvvetlendirdiği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: enformel emek, kapitalizm, kadın emeği, ev eksenli çalışan kadınlar, fıstık kırma

Reflections of the Informal Sector on Households: Women Cracking Pistachio in Gaziantep

This study examines home-based work in the informal field, which is an intense working form of women, in the light of critical feminist theoretical and methodological discussions, through women who break pistachios, which would set the context for local working conditions. Within this framework, reflections of the informal sector on the labor markets both in the world and in Turkey are briefly introduced in conceptual and historical themes. Later, labor-capital contradictions in the informal sector and the most dramatic consequences of this contradiction experienced by women which were overlooked by mainstream economic methods and statistics, will be discussed. In response to this introduction, the processes of informal labor the pistachio-cracking 6 women in Gaziantep went through and how this labor was transformed with flexible employment policies and neo-liberalism have been questioned. In this context, the exploitation of women's labor through competitive capitalism and patriarchal political-cultural practices are exemplified by the informal domestic labor processes of the pistachio-cracking women in Gaziantep. Beside these discussions, interviews have shown that the "invisibility" of women's work, which is considered mundane in the home, has increased. However, despite these negativities, it has been determined that women also meet their vital needs with this capital they have obtained. Finally, the distinctive characteristics of the informal sector, such as poverty and social insecurity, were also encountered in the statements of the interviewed women and it was determined that the combination of capital and patriarchy strengthened the secondary position of women.

Keywords: informal labor, capitalism, women's labor, home-based women, cracking pistachio

*Arş. Gör., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, busra.oztekin@hku.edu.tr, ORCID:0000-0001-6118-9562, Yazı gönderim Tarihi: 30.09.2021, Yazı Kabul Tarihi: 22.04.2022

**Arş. Gör., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, hcagri.yardimci@hku.edu.tr, ORCID:0000-0003-1069-6585

Giriş

Kapitalizmin modern üretim tekniklerinin kalkınma stratejileri doğrultusunda yaygınlaştığı 1960lar, aynı zamanda işgücü arzının kırdan kente göç vasıtasıyla dönüştüğü yıllar olmuştur. Bu yıllarda kentlerde ve kırsal alanlardaki emek gücü ayrımı, “modern” ve “geleneksel” ikiliğini doğurmuştur (Prebisch 1950; Lewis 1954; Leibenstein 1957; Rostow 1960). Buna göre; modern olan daha ileri üretim teknolojilerinin kullanıldığı endüstriyel iş kollarını, geleneksel olan ise tarımsal üretim biçimlerinin yaygın olduğu kırsal alanların meta üretim ve yeniden üretim ilişkilerini belirlemektedir. Bu minvalde kapitalizmin doğuşu ve gelişimini doğrusal bir yönde değerlendiren modernleşirmeci/ortodoks kuramlara göre enformel çalışma biçimi “modern” sektör tarafından yutulacak; böylece tarihsel ilerleme çizgisi teknolojik ve endüstriyel aşamaların konumlanışına göre uzayacaktır (Fields 1990, 49; Mehta 1985, 326). Ancak köylerden kentlere göçün sonuçları, bu modern egemen iktisat anlayışının kalkınma beklentileri yönünde tecessüm etmemiştir.

Kıscacası “görünmez ele” müdahale edilmediği sürece arz-talep düzeyinin dengede kalacağını savunan bu iktisadi model, Marksist bir kavram yardımıyla ifade edilirse, “yedek işgücü ordusu”nun sanayi ve endüstride eksik işgücü arzını tamamlayacağını tasavvur etmiştir (Özsuca ve Toksöz 2003, 7). Fakat erken kapitalistleşme aşamalarını belirli ekonomik uyum programları düzeyinde yürüten ve “dünya-sistemleri” içinde yerini almaya çalışan az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler, beklenen istihdam oranını tutturamamıştır. Bu bağlamda 1970lerden sonra sermaye birikimi krizinin içine giren merkez kapitalist ülkeler, bu emek sömürsünü çevre ülkeler aleyhine gittikçe genişletmeye başlamıştır.

Elbette çok daha evvel “çevreleşmeye” başlayan Türkiye’de ise 1960lar ve 1970lerle beraber ithal ikameci sanayi politikaları terk edilmiş, kırdan kente göç ve endüstrileşme yaygınlaşmıştır. Bu doğrultuda hem enformel sektör tedrici biçimde büyümüş hem de kadınlar tarımsal ve kentsel enformel sektör istihdamına katılmaya başlamıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) 2015’teki anket çalışmalarını baz alarak ortaya koyduğu istatistikler incelendiğinde, bugün Türkiye’nin toplam çalışma payı içindeki %48,3’lük kısmını enformel sektörde çalışan kadınlar oluşturmaktadır. Bu oranın %42’si enformel sektörde (enformel ekonomik birimlerde), %5’i formel sektörde (devlete bağlı ve kar amacı gütmeyen kurumlarda), %1,2’si ise ev eksenli işlerde çalışan kadınlardan oluşmaktadır (ILO 2018, 89). Saniye Dedeoğlu da bu paralelde kadınların enformel sektöre katılmaları veya istihdamlarının dört farklı düzeyde ele alınabileceğini göstermektedir: Bunlar; sanayiye yönelik ev eksenli işleri, ücretli ev içi hizmeti, kırsal kesimde ücretsiz aile işçiliği ve kadınların el işçiliği ile yaptığı üretimdir (Yaman Öztürk 2010, 39). Bu çalışmadaki fıstık kıran Gaziantep’li kadınlar, ILO raporunun ve Dedeoğlu’nun bahsettiği izlekte, sanayiye yönelik enformel sektörün ev eksenli üretim biçiminin bir örneği olarak ele alınmış, 6 kadını derinlemesine görüşme metoduyla mülakat yapılmıştır.

Çalışma en başta, kadınların Gaziantep’te yürüttüğü fıstık kırma işinin egemen iktisat anlayışının enformel sektörle ilişkileneceği bakımından problemlili olduğu fikrine eleştirel ve özgün bir katkı yapabileceği iddiasındadır. Nitekim Gaziantep’li kadınlarla yapılan mülakatlardan elde edilen ilk tespit; enformel sektörün/ekonominin kapitalizmin çevrelediği emek piyasalarındaki değişim ve dönüşümlerden bariz bir biçimde etkilenmesine rağmen iktisadi hesaplamalarda “görünmez” kılınabildiği, bu görünmezliğin neo-liberalizmin esnek istihdam koşulları ve serbest piyasa mantığıyla birleşmesi neticesinde katmerlendiği, hatta emek sömürsünün kullanışlı bir aracı haline geldiğidir (Carr ve Chen 2004, 7). Bu gerçekliğin düşük ücret ve sendikalaşma problemlerinin had safhada deneyimlendiği yapısal bir süreci beraberinde getirdiği ayrıca ifade edilmesi gereken ikinci tespittir.

Üçüncü olarak; görüşme yapılan kadınların yoksulluk, düşük ücret, ataerki hiyerarşi ve örgütlenme problemleri ile karşı karşıya kaldığı, ev içi emeklerinin görünmezden gelindiği bulgusunun altını çizmek gerekir. Bu bağlamda modern üretim tesisleri ve fabrikalarda istihdam edilemeyen büyük bir kesimin geçimini sağlamak için kötü çalışma koşullarına rıza göstermek zorunda kaldığı gerçeğine hem teorik hem de sayısal bilgiler eşliğinde işaret edilmiştir. Sonuçta ise Gaziantep’li kadınların iki katı dezavantajlı hale gelmesine yol açan enformel sektördeki ev eksenli çalışmanın karakteristik yapısı ve kadınların kapitalist tahakküm mekanizmalarından kurtarılma imkânları ve tahayyülü üzerine kısa bir tartışma yürütülmüştür.

Enformel Sektör: Kavramsal Arka Planı, Dünü ve Bugünü

Enformel sektör kavramını ilk ortaya atan Keith Hart, yapısal süreçlerin etkisiyle Fordist üretim modelinden Post-Fordist üretim modeline geçişin sermayeyi “merkezlesztirdiğinin” farkındadır.¹ Hart bu doğrultuda enformel ekonominin formel ekonominin ürün ve hizmet arzına yaptığı katkıyı vurgulamış, ekonomik büyümeye etkisinin dikkate alınması gerektiği üzerinde durmuştur (Hart 1973). Formel sektörün ücretli işçilik, enformel

sektörün ise kendi hesabına çalışmak olduğu şeklindeki Hart'ın bu dualizmi (Ayata 1987, 16), özellikle akademik çevrelerin ve ILO'nun çeşitli ülkelerde yürüttüğü çalışmalar sayesinde enformel sektörün heterojen mahiyetini göstermesi bakımından çeşitlenmiştir. Örneğin Jacques Charmes'ın 1990'daki çalışmasına göre enformel sektör; profesyonel statü, işletme büyüklüğü, eşik, tarım-dışı faaliyetlerin kayıtsız olma durumu ve gelir düzeyine göre ölçülmektedir (Akt. Selçuk 2002, 4). Yine Manuel Castells ve Alejandro Portes'e göre enformel sektör, "hukuki ve toplumsal anlamda düzenlenmeyen" bir ekonomik süreçtir. Bu ikili, enformel sektörün coğrafi, ekonomik ve sosyal şartlara göre farklılık gösterdiğini vurgulamış; ancak formel ekonomi ile birtakım ortaklıklara sahip olduğunu da belirtmişlerdir (Castells ve Portes, 1989, 12). Bu ortaklıklardan birincisi, enformel ekonominin formel ekonomiyle beraber var olabilmesi ve "sistematik ilişkisidir". İkincisi, "enformel/kayıt dışı faaliyetlerde istihdam edilen emeğin belirli nitelikleri" ve son olarak "devletin regüle edilmemiş sektöre karşı tutumudur" (Castells ve Portes 1989, 26).

1970lerdeki petrol kriziyle başlayan ekonomik buhran ve düşüşe geçen kâr oranları, artı değer aktarımını çevre ülkelerden sağlayan merkez ülkelerdeki sermaye birikimini akamete uğratmış, Keynesyan ve Fordist ekonomi modelleri terk edilmiştir (Portes Castells ve Benton 1989). Bu tür bir tahavvül; devlet müdahalesinin minimum düzeyde tutulmasını amaçlayan, aynı zamanda sosyal devlet anlayışını kısıtlayan neo-liberal yönetimselliğin yükselişine yol açmıştır. Böylece Dünya halkları, küresel rekabet ve geniş bir sömürü ağının acımasız bir biçimde yayılışına tanıklık etmiştir. Merkez çevreden çalarak (Wallerstein 2011) parça başı işlerin ve fason üretimin modern üretim birimlerinde istihdam edilemeyen kesimler tarafından, formel sektörle iç içe bir biçimde üstlenilmesi de son kertede çevre ülkelerdeki ekonomik duruma yeni; fakat negatif bir ivme kazandırmıştır. Lakin küreselleşmenin bir getirisinin de enformel ve formel sektörler arasında gidip gelen uluslararası taşeronluk ve fason üretim ilişkisi² olduğu unutulmamalıdır (Castells 2008, 23-24).

Esnek istihdamı yaygınlaştırma çabasında olan Çok Uluslu Şirketlerin (ÇUŞ) üretimlerinin kayıt dışı işçiler ve işletmeler tarafından sağlanmaya başlaması, böylece Küresel Güney'de (*Global South*) emek mahiyetlerinin neredeyse yok seviyesine çekilmesi de yukarıda bahsedilen sömürü formuna eşlik etmiştir. Bugün, Dünya'nın on beş yaş ve üzeri iki milyon çalışanın %61,2'si enformel sektördedir. Gelişmiş ülkelerdeki enformel sektör yoğunluğu yükselişe geçse de toplam enformel sektörün %93'ünü geliştirmemiş ve gelişmekte olan ülkeler oluşturmaktadır (ILO 2018, 15).

Tüm bu açıklamaların ışığında enformel sektörün -özellikle sermaye birikimi ve piyasayla olan ilişkisi yeniden değerlendirildiğinde- tarifinin giderek kayganlaştığı açıktır. Yine de kabaca tanımını yapmak gerekirse, enformel sektörün; ulusal ve uluslararası düzeydeki işletmelerle karmaşık bir ilişki içinde bulunan, yasal boyutları bakımından formel ekonomiden ayrı duran ve emek-yoğun üretim tekniğini gerektiren ekonomik faaliyetlere bağlı, güvencesiz ve sendikalaşmaya/örgütlenmeye çalışma koşulları gereği izin vermeyen üretim gürdüleri yaratan iktisadi bir düzen olduğu ifade edilebilir (ILO 1993; ILO 2002). Gaziantepli kadınlar özelinde örneklenerek olan "ev eksenli çalışma", enformel sektörü kapsayan geniş tanımlar kümesini daraltmak amacıyla işe yarar kılınabilir. Nagihan Durusoy Öztepe'ye göre ev eksenli çalışma: "en genel tanımıyla, evde çalışan, işveren, taşeron ya da aracı arasındaki istihdam ilişkisini ifade etmektedir." (Durusoy Öztepe 2012, 45). Tabii tarifi daha net biçimde ele almak için enformel sektörün salt kavramsal-teorik düzeylerine değil, iç içe bulunduğu coğrafya ve emeğin yeniden üretimi süreçlerine yakından bakılmalıdır.

Türkiye'de Enformel Sektör

Türkiye'de enformel ekonominin gelişim sürecine öncelikle 1950lerden itibaren kentlere akan göç dalgaları itibariyle bakılmalıdır. İthal ikameci sermaye hareketliliğinin varlığını koruduğu 1960-1980 arasında kentlere göç edenlerin geçekondü bölgelerinde kurduğu, aile içi ilişkiler ve "hemşehrilik" olgusunun başat rol oynadığı küçük işletmeler, enformel sektörün Türkiye'deki erken yansımalarıdır (Özşuca ve Toksöz 2004, 45). Türkiye'de ithal ikameci sanayiden ihracata dayalı sanayiye, dolayısıyla neo-liberal ekonomiye geçişin habercisi olarak 24 Ocak 1980 kararları gösterilebilir. Bu gelişmeler, düzenlemeler ve Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) çevre ülkelere dayattığı yapısal uyum programlarıyla birlikte kırsal kesimdeki tarımsal üretim çıktısı akamete uğramış, köylerde geçimlik yerine geçen tarımsal üretim toplamı kentlere transfer olmuştur (Boratav 2014, 207). Böylece enformel sektör, bu göç hareketlerinin sonucunda kentlere yerleşen ve iş bulamayanların geçim kaynaklarından biri haline gelmiştir.³ Ancak tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de formel sektör bu işgücü arzını absorbe etmekte yetersiz kalmıştır. Başka bir deyişle bu, aynı zamanda iktisadi büyümenin kesin göstergelerine karşın, kentlerdeki işçilere yeterli istihdam yaratılmaması sorununun bir sonucudur (Ansal vd.,

2000). Ayrıca Türkiye'nin 1980lerde "ikinci küreselleşmeye" katılmak için uyguladığı esnek ekonomi politikaları, cari açıkları ve gelir adaletsizliğini artırarak yirminci yüzyılın son çeyreğinde ekonomik krizleri ve işsizliği de beraberinde getirmiştir (Yeldan 2001).

Bütün bu sebeplerle birlikte anlaşılabilir olan Türkiye'deki enformelleşme gerçeği, çeşitli çalışmalar sonucunda elde edilmiş istatistiklerden yararlanılarak da görülebilir. İlk olarak İlhan Tekeli'nin 1974'te ekonomi kuramlarının genel varsayımlarına karşı eleştirel yaklaşarak kaleme aldığı çalışması, Sosyal Güvenlik Kurumları ve Nüfus Sayımı istatistiklerini baz almıştır (Tekeli 1974). Yine enformel sektöre "az örgütlü kesim" diyen Tuncer Bulutay'ın 1990'ların başında yaptığı çalışmalar, enformel sektörün Türkiye'deki yansımalarına ışık tutmaktadır (Bulutay 1995). Bu dönemlerde Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) ve Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) yaptığı araştırmalar da bu analizlere konu olan çalışmalara ön ayak olmuş, enformel sektörün yoksullukla olan bağlantısını gözler önüne sermiştir.

Örneğin DİE'nin 1994'teki Hanehalkı Gelir Dağılımı Anketi'ne göre; gelir dağılımı içerisinde en yüksek %20'lik kısım gelirin %54,9'una sahipken, en düşük %20'lik kesim gelirin %4,9'una sahiptir (Yükseler 2004, 4). Yine DİE'nin 2002'de yaptığı bir çalışmada kentsel bölgelerdeki istihdamın enformel biçimde çalışan iş yeri oranı %12 iken ülkenin geneline bakıldığında bu oran %9'a düşmektedir (Lordoğlu 2011, 55). ILO'nun raporunda ise Türkiye'deki -2015 işgücü anketlerine dayanarak çıkarılan istatistiklere göre- enformel sektör çalışanları %34,8'lik gibi kayda değer bir oran oluşturmakta, bunun %21,9'luk kesimi de tarımsal olmayan enformel ekonomiye bağlı çalışmaktadır (ILO 2018, 95). Bu veriler; bir yandan Türkiye'de artan işsizliğin ve ekonomik problemlerin formel sektörde istihdam edilmeyi oldukça güç kıldığını, diğer yandan ise kadın ve mültecilerin patronlar tarafından düşük ücretle çalıştırılmasına zemin hazırladığına işaret etmektedir.

Türkiye Enformel Sektöründe Kadın İşçilerin Emek Gücü

Türkiye'de de enformel sektörde kadın, çocuk ve göçmen işçilerin üretim faaliyetleri sırasında emek maliyetlerinin düşük tutulması sebebiyle sermaye tarafından cazip ve ucuz işgücü olarak görüldüğü ifade edilebilir. Bilhassa kadınların sektördeki yerine odaklanılırsa, DİE'nin 1988'den 1996'ya kadar yaptığı çalışmalarda kadınların işgücüne katılım oranlarında keskin düşüşler görülmüştür.⁴ Ancak Yıldız Ecevit'in de gösterdiği gibi "işgücüne katılım" yerine "istihdama katılım" istatistikleri incelendiğinde, kadınların enformel sektör tanımını kapsayan kır ve kentlerdeki ekonomik faaliyetlerin içinde birebir buldukları görülebilir (Ecevit 1998, 44, 60). Kuvvet Lordoğlu da DİE'nin 2003'teki Hanehalkı İşgücü Anketleri verilerine bakıldığında; kadınların işgücüne katılım oranının %26,6, kentlerde ise %18,5 gösterilmesine rağmen ev kadınlarının marjinal işlerde çalışmaları veya kendilerini çalışmıyor olarak göstermeleri sebebiyle enformel sektörün yeniden düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir (Lordoğlu 2011, 46-47).

Türkiyeli kadınlar, 1990lardan bu yana sıkça görülen bu üretim şeklinde büyük firmaların taşeronluğunu yapan küçük firmalar için parça başı veya kendi hesaplarına gördükleri işlerde sürdürmüşlerdir. 1980lerin ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlayan kayıt dışı ekonomi ve enformel kadın istihdamı 1995'ten sonra daha da artmış, 1990lar boyunca kadınların formel istihdamdaki payları da küçülmüştür (Topcuoğlu 2010, 89-90). Tüm bunlara bağlı olarak hem tarımsal alanda hem de kentlerde kayıt dışı/enformel sektör kapsamında değerlendirilen kadınların ev-eksenli çalışmasında nitel bir artış görülmüştür.

Dedeoğlu'na göre, sosyal devlet ilkesinin "parçalı ve hiyerarşik" yapısından mütevellit Güney Avrupa ülkeleriyle aynı kategoride değerlendirilen Türkiye'de kadınlar istihdam dışı kalmakta, ev içi çalışmaya yönelmektedir (Dedeoğlu 2009, 44). Enformel sektördeki kadınların %56,4'ünün ev eksenli işlerde çalıştığı verisi de Türkiye'nin son yıllarındaki bu gidişatını doğrulamaktadır (ILO 2018, 113). Özellikle Türkiye'nin piyasaya açılma süreci sonrasında kalkınma girişimlerinin yoğunlaştığı gerek ekonomik gerekse mekânsal anlamda eşitsizliğin arttığı şehirler, adeta enformel sektörün amiral gemisi olmuştur. Bu bağlamda Gaziantep, bahsedilen şehirlerin içindeki en önemli örneklerden birini teşkil etmektedir.

Gaziantep'te Ev Eksenli Çalışan Fıstıkçı Kadınlar

Türkiye'nin yukarıda kısaca bahsedilen neo-liberalizm sertveni, kimi şehirler ve bölgelerin iktisadi yapısında dramatik dönüşümlere yol açmıştır. Neo-liberal küreselleşmeyi içine alan, ihracata dönük ve sermaye lehine işleyen bu süreçte yerel kalkınmaya ve bölgesel eşitsizlikleri engellemeye dönük projeler geliştirilmiştir. Gaziantep'in 60lı yıllardan itibaren devlet, anonim şirketler ve aileler eliyle bir sanayi bölgesi haline getirilmesi; bu projenin bir taşıyıcısı olmasından kaynaklanmaktadır (Bedirhanoğlu ve Yalman 2012, 246). Gaziantep ve

yakın çevresinde geleneksel kökenler korunmuş; ancak yeni sanayinin gelişkin ve ileri teknolojileri de takip edilmiştir. Bu durum da Gaziantep'in Türkiye'deki müstesna konumunu sağlamıştır (Karacay Çakmak ve Erden 2005, 121). Süreç içerisinde politik dayanaklar sayesinde yükselen sermayedarların çoğalması, çok sayıda organize sanayi bölgesinin inşa edilmesi, Suriye'deki savaşın başlamasından itibaren ülkeye gelen mültecilerden ucuz işgücü olarak yararlanılması gibi gelişmeler de Gaziantep'in bu iktisadi büyümesiyle kesişmektedir. Tabii bu gelişmeler kentteki mekânsal tasarımdan sınıfların yerleşimine kadar envaiçeşit sosyo-kültürel dönüşüme yol açmıştır. Kısacası, Gaziantep'te rekabet üstünlüğü kaygısıyla kayıtsız ve ucuz işgücü yarışı başlamıştır (Ayata 2004, 563). Zira formel sektörde patronların olabildiğince düşük ücretler ve sosyal güvence yoksulluğuna hapsedtiği işçiler, bazı zamanlarda enformel sektörün zorlu şartlarında yaşamını sürdürmeye razı olmaktadır.

Formel sektörde yer bulamayan Gaziantepli kadınlar da sosyal güvencesizlik ve düşük ücreti göze alarak emek güçlerini enformel sektöre aktarmakta. Dedeoğlu'nun (2012) tariflediği dört kolda da ekonomik faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bu çalışmanın araştırma konusu olan Gaziantepli fıstık kıran kadınlar ise enformel sektöre "ev eksenli" katılmışlar, yoksulluk ve sosyal güvencesizliğin enformel sektörle olan bağlantısının görünür kılınması bakımından marjinal bir örnek kümesi oluşturmuşlardır. Enformel alan üzerine yapılan kadın çalışmaları da çoğunlukla kadınları istihdam eden ev eksenli çalışma biçiminin ayrıca üzerinde durmaktadır (Memiş ve Özay 2011, 261). Ancak burada temel bir ayrıma dikkat çekerek Gaziantepli kadınların hangi "ev içi çalışma" biçimine uygun iş yaptıkları tespit edilmelidir. Çünkü ev eksenli çalışma, iki işgücünün mekânı ev olsa da kendi evinde çalışıp firma veya aracıyla iletişim kuranlar ve kendi hesabına çalışanlar olmak üzere -keskin olmayan biçimde- ikiye ayrılmaktadır (Durusoy Öztepe 2012, 46-47). Bu çalışmada da Gaziantep'te fıstık kırarak ev eksenli çalışan kadınların emek süreçleri, araçlar ve firmalar arasında gidip gelmekte; ataerki, yoksulluk ve sosyal güvencesizlik gibi birçok sorunla malül olmaktadır.

Bu çalışma kapsamında da aynı mahallede farklı zamanlarda ya da aynı dönemde ikamet etmiş beşi evli, biri bekar toplamda altı kadınla derinlemesine görüşme yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda bilgilerine yer verilen kadınlardan beşi fıstık kırmayı ekonomik durumunun düzelmesi, başka bir sektör bulması ya da sağlık sebebiyle bırakmış; biri ise hâlâ devam ettiğini belirtmiştir. Fıstık kırma işlemi, her mahallede kendi hiyerarşisini içinde barındıran bir süreçte devam etmektedir. Fıstığın toplanmasıyla başlayan işlem, firmalar ya da şahsi kişiler tarafından aracı kişilere kırılması ve seçilmesi için verilmektedir. Fıstıkçı denilen kişi, mahallede, fıstık sahibi kişilerin kırdırmak için fıstıklarını getirdikleri şahıstır. Aracı kişi de denilen bu erkekler, mahalledeki kadınlara bu fıstıkları verirken bir kefil istemektedir. Fıstıkçı, mahallede kimin fıstık kıracağına karar vermekle beraber fıstık kırma ücretlerinin belirlenmesi ve dağıtılmasından da tek başına sorumludur. Öncelik her zaman fıstık kırmaya daha önce başlayan kadınlara tanınmaktadır. Onların kefil olduğu mahalledeki diğer kadınlar da buna göre fıstık alabilmektedir. Dolayısıyla kadınlar arasında da bir hiyerarşi yaratılmaktadır. Fıstık kırma işleminde bir çeki ya da yarım çeki diye tabir edilen kilolar kırk-elli ya da yirmi-yirmi beş kiloya denk gelmektedir. Fıstık kırma ise önce "çıtlak" denilen ağız açık fıstıkların seçilmesi, sonrasında da kalan fıstıkların aynı şekilde çıtlatılması işlemlerinden oluşmaktadır. Kadınlar sabahın erken saatlerinde işlemden geçmemiş bu fıstıkları almak için sraya girmekte; yukarıda bahsedilen önceliklere göre fıstıkları alarak evlerine kadar taşıyıp, işlem bittikten sonra da hem kabuğu hem de fıstıkları ayrı ayrı paketleyerek aracı kişiye teslim etmektedir. Fıstıkçı tartarak aldığı fıstıklardan sonra kadınlara para yerine geçen fıstık kartı vermektedir. Dileyen bu kartları fıstıkçıda biriktirip ayda bir nakit olarak da alabilmektedir. Fıstık kartı; mahalledeki kasap, bakkal, fırın, mağaza gibi iş yerlerinde geçerlidir. Dolayısıyla kadınların emekleri karşılığında aldıkları fıstık kartı, yine aynı mesken içinde dolaşma sokulmaktadır.

Tablo 1. Mülakat yapılan kadınların genel bilgileri

İsim	Yaş	Medeni Durum	Eğitim Düzeyi
Emel	44	Bekar	İlkokul
Nurten	57	Evli	Okuma-yazma yok
Meryem	47	Evli	İlkokul
Emine	46	Evli	İlkokul
Zemzem	46	Evli	İlkokul
Zeynep	42	Evli	İlkokul

Enformel Sektör ve Yoksulluk: Kadınların “Muhtaçlığı”

Marx ve Engels’e göre ataerki; feodal üretim biçimiyle var olan, kapitalizmin doğuşuyla beraber sönen toplumsal bir formdur.⁵ Bunun sebebi, kapitalizmin ve bujuva sınıfının iş bölümünde cinsiyeti (*sexual division of labour*), sermaye birikimi uğruna ortadan kaldırmasıdır (Marx ve Engels 2011, 124-125; Hartmann 1979, 3). Ancak Sosyalist Feminist kuramın öncülerinden Hartmann, aile ücreti bahsinden hareketle, seciyesi istihdam ve güvencesiz çalışmayı taşıyan enformel sektörün kadını patriarka ve kapitalizmin çift başlı sömürüsüne kurban veren bir işleyişe sahip olduğunu belirtmektedir (Hartmann 1979, 15-17).

Tarımsal üretimin azalması, kente göçler, formel sektörde istihdamın azalması da kapitalizm, ataerki ve “kent yoksulları” arasındaki ilişkiye can vermiştir. Bunun sebebi, formel sektöre alternatif olarak gelişen enformel sektörün kapitalizmin dünya çapında düşüşe geçen kâr kaybını engellemek için taze bir yol çizme kapasitesinin keşfedilmesidir (Ülkü 2002, 7). Kadınlar açısından bakıldığında bu dönüşümün daha dramatik sonuçlar doğurduğu ifade edilebilir. İşgücü maliyetlerini düşürmek için düzenli, tam zamanlı, sigortalı ve ücretli işgücünün yerini sözleşmeli, geçici, kısmi zamanlı, güvencesiz ve düşük ücretli işgücü almakta, bu tür çalışma koşullarına erkeklere kıyasla daha yatkın görüldüklerinden istihdam edilenler genellikle kadınlar olmaktadır. Örneğin görüşme yapılan kadın işçilerin ‘fıstık kırmaya nasıl karar verdiniz, bu işe nasıl başladınız?’ gibi sorulara cevapları, yukarıdaki tespitleri doğrular niteliktedir:

‘Eşim hasta oldu çalışmadı, perişan oldum, kira veremedim. Beş-altı çocuk vardı, hepsi küçüktü, muhtaçlık doğrusu. Önce perde ipi falan çektik baktık zor oluy, geri komşular fıstık kırıyor, dedik nasıl oluyor böyle böyle anlattılar. Komşudan gittik fıstıkçıya, yarım çeki aldık getirdik. Tuttuk kırık... (Emine).’

‘Benim eşimin bir gözü yoktu rahatsızdı çalışmadı, çalışmayınca biraz nakıştı örgüydü... Sonra komşular fıstık kırıyor, çocuklar da okula gidiyordu. Mecburen onların bakımı için ne yapmam lazımdı, benim çalışmam lazımdı. Fıstık getirirdim kırardım. Onunla işte evin eksigi, evimin ihtiyacını alıyordum (Zemzem).’

‘Valla fakirdik, 6 tane çocuk büyüttüm 4’ü kız 2’si oğlan çocuklardı, 2 tane fıstık çuvalı getirirdim 12’ye dek kırardık. (Nurten).’

Maddi imkânsızlıkların bu işe başlama sebebi olduğunu söyleyen kadınlar, enformel sektörün az gelişmiş ülkelerdeki yukarıda bahsedilen temel boyutlarından birini, yani yoksullukla olan ilişkisini görmeye olanak sağlamıştır. Diğer bir kadın işçi olan Zeynep’in cevabı da bu gidişatın izini sürmek açısından yararlıdır:

‘Bu fıstık kırma kolay bir şey değil. Çok eziyetli bir şey. Bunu da durumu iyi olanlar zaten yapmaz. Biraz maddi sıkıntısı olanlar yapar. Oya, el işi, oya, nakışmış, kanaviçeymiş... (Zeynep).’

Kadın istihdamının büyümesini hızlandıran sebeplerden birinin enformelleşme süreci olduğu (Toksöz 2018, 154-155) Zeynep’in cevabına istinaden doğrulanmaktadır. Üstelik günümüz kapitalist toplumlarında

kadınların emek piyasalarındaki konumları ve istihdam alanları da daha çok esnek ve güvencesiz çalışma ile özdeşleşmektedir. Bu doğrultuda tüm dünyada kadın emeğinin esnek ve enformel üretim süreçlerinde daha da yoğunlaştığını tespit etmek hiç de zor değildir (Öztürk ve Dedeoğlu 2010, 11). Çünkü enformel istihdamda hem kadınların hem de erkeklerin ücretleri formel istihdamdan düşük olsa da kadın ve erkeğin kazandığı ücretler arasındaki fark, enformel istihdamda daha yüksektir. Bu durum, kadınların istihdamdaki düşük statülerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü kadınlar yüksek gelirli işlerde çok az, düşük gelirli işlerde daha fazla yer almaktadır. Bu bağlamda kadın olmak, enformel sektörde çalışmak ve yoksul olmanın birbirleriyle karşılıklı etkileşim içine girdiği (Toksöz 2018, 155) aşağıda yer verilen kadınların ifadelerinden tespit edilebilir:

‘Ben başladım çocukken ama en çok ben on sene kırdım. Çünkü mecbur kalırdık kızlar... Çeyiz alınacak bu paradan alınır, hatta fıstık kartı ile alışveriş yaptığımız bile oldu bakkaldan domates, şeker, çay... Yeri geldi kasaba gidip et aldığımız da oldu (Emel).’

‘Bekarken başladık, evlendim 4 tane kız gelin ettim, oturduğum bir tane miras malıydı o evi aldım. 2 tane oğlanı okuttum, biri öğretmen oldu. Herif çalışmazdı bir girer bir çıkardı, sigortasız çalıştı. Bakardık işsiz, ekmeğe paramıza kadar fıstık kartıyla alırdık. Kızlara çeyiz alırdım fıstık kartına, fıstığı kırardık kartı verirdik öteberi alırdık (Nurten).’

‘Geçim sıkıntısından evime aileme çocuklarıma bir katkıda bulunmak için mecburiyetten kırmaya karar verdim (Meryem).’

Kadın sayısının işgücü piyasasındaki artışına rağmen kadınların enformel sektörde bu koşullara razı gelerek çalışması, akıllara bir yandan da Diane Pearce’ın “yoksulluğun kadınlaştırılması” kavramını getirmektedir (Pearce 1978). Dolayısıyla, Pearce’ın tanımından hareketle, ataerkil cinsiyet kodlarının çevrelediği Gaziantep’li kadınların sınıfsal pozisyonları itibarıyla de oldukça dezavantajlı ve “muhtaç” bir konumda oldukları söylenebilir. Martha Chen’in enformel sektör şemasında da ücretsiz aile işçiliği en düşük/güvencesiz katmanda yer alırken; çoğunluğu kadınların oluşturduğu ev eksenli işler, ücretsiz aile işçiliğinin sadece bir üst düzeyinde yer almaktadır (Chen 2012, 9). Yoksulluk ve enformel istihdamın arasındaki bu pozitif ilişki (ILO 2018, 48), fıstık kıran kadınların bu işi maddi imkânsızlıklardan dolayı tercih etmelerinde de görülebilir. Bu durum açık biçimde, Reyhan Atası-Topçuoğlu’nun ifadelerine başvurulursa, “ev içi emeğin yapılandırılması yoluyla patriarka ve kapitalizmin artikülasyonudur”. (Atası-Topçuoğlu 2005, 179).

Hiyerarşi ve Erkeklik Halleri

Mülakat yapılan kadınlar; her isteyen de fıstık kıramadığını, bunun da bir süreci ve ilerleyişi olduğunu dile getirmektedir. Yoksul mahallelerde, düşük gelirli aileler için bir fırsat gibi görünen bu ev eksenli çalışma için de bir tamdik ve kefillik sistemi geliştirildiği görülmüştür. Hâlihazırda zaten yoksul olduğu için bu işi talep eden kadınlar, bir de sermayenin testinden geçmek zorunda kalmaktadırlar. Kadınlar, kendileriyle aynı mahallede ikamet eden ve fıstık kıran kadınlardan birinin kendisine kefil olmasıyla fıstıkçıdan fıstık alabilmektedir. Burada görülüyor ki işveren ve işçi arasında sosyal güvencesizlik ve düşük ücretle malul olan emek süreci, sosyo-kültürel ağlar sayesinde fıstık kıran kadınları kontrol etme aracı olarak da kullanılmaktadır (Suğur vd. 2008, 171). Dolayısıyla sabahın erken saatlerinde sıraya giren kadınların fıstıkları teslim alarak “çıtlatıp” aynı gün içerisinde de teslim etmek zorunda olması, aynı zamanda bir güven ve “mahalle baskısı” meselesine işaret etmektedir. Zira bu döngü aksatıldığı takdirde kadınların bir daha fıstık alması mümkün olmamaktadır. Bu durumu kadınlar şöyle açıklamaktadır:

‘Kefil olmazsa asla vermez. Belki çaldım, belki yedin, göttürdün getirmedi. Sağlam bir kefil istiyler yanı, kefil olursa şey yapıyorlar. Baktınkine dürüst göttürdüğün kimi sürekli vermeye devam ediyorlar. İşte baya bir kırdık. Bayağı bir süre kırdık (Emine).’

‘Sen kendi kafandan alamazsın, bir insan sana kefil olmalı, ben buna güveniyorum diye. Çünkü az bir şey eksik gelse adamın kesesinden gidecek (Zeynep).’

'Komşu diy mesela, acı bunlara da verin ailesi kalabalık kırsın diyor. Tamam diyler, veriyler bakıylar zamanında gelmiş, güzel de kırılmışsa, ona hep veriyler (Emel).'

Fıstık kıran Gaziantepli kadınların çalışma koşulları incelendiğinde, daha önce fıstık kırmaya başlayan kadınlarla yeni başlayanlar arasında hiyerarşi ve küçük çaplı bir rekabet olduğu açıktır. Ancak sosyal güvence, düşük ücret gibi birçok eşitsizlikle mücadele eden bu kadınlar, burada bir kez de kendi içlerinde bir hiyerarşiyle karşılaşmaktadır. Fıstıkçı erkek, öncelikli olarak bu işi çok iyi yaptığını bildiği kadınlara fıstığı vermektedir. Fıstıktan kalan olursa yeni başlayan kadınlar ancak o zaman alabilmektedir.

Erkeğin hanenin geçimini sağlayamadığı hallerde kadının çalışmasına müsaade etmesi ancak kadının ev eksenli çalışması şartıyla mümkün görünmektedir. Toplumsal cinsiyet rollerinden türeyen namus kavramıyla da anlaşılabilir olan bu durum (Kümbetoğlu 1996, 232), kadınları ev eksenli çalışmaya daha çok itmektir. Hem ev içerisinde kadına atfedilen işlerin devamı hem de ek bir gelir böylelikle sağlanmış olmakta; kadın, hane içi yeniden üretim için çalışmaktadır. Evli kadınların gündelik hayatlarında tecrübe ettikleri bu hal hakkındaki yorumları ise şu şekildedir:

'Dışarı işi tabii ki daha paralı, ama çoluğunu çocuğunu yalnız bırakmak istemezsen az çok eve katkı olsun dersen evde de idare ediyoruz. Eşim yoksulluktan dolayı şukarışmıyor (Meryem).'

'Dışarda çalışmayı tercih ederdim ama kocam çok kıskançtı, mümkün değil izin vermezdi. Dışardan çok iş teklifi aldım ancak kocam razı olmadı. Sigortalydı yanı. Üniversitede doktor yanında çaycılık teklifi bile aldım ama kocam mümkün değil dedi, müsaade etmedi. Hem çocukların küçüktü, hem de günlük çalışacak durumda değildim. Çocukların gerçekten küçüktü, bakıma muhtaç yaşlardaydı, evden ayrılamazdım yani (Emine).'

'Şimdi biz gidip de fabrikada çalışamayız, ona izin verilmez. Benim eşim izin vermez kesinlikle. Evde daha bir mantıklı oluy, güvenilir oluy. Evindesin, çocukların başındasın. Hem işini yapıysın, hem fıstığını kırarsın, hem çocuklarına bakarsın, hem de para kazanıysın. Tabiki dediğim gibi çocukların yanımda. Ben onları bırakıp nasıl fabrikada ya da başka bir yerde çalışacam (Zeynep).'

Görüşülen bekar kadın ise fıstık kırma işinin aile içerisinde gerçekleştiğini ve paranın da ailenin masrafları için kullanıldığını dile getirmiştir. Bekar da olsa aile içinde yaşadığından, oradaki yoksulluktan etkilenmektedir. Dolayısıyla yine haneye giren paraya katkı sağlamak için o da çalışmaktadır:

'Annemgil kırdığı zaman biz de yanlarında dururduk. Hep beraber ev ahalisi hep beraber kırardık. Erkekler hariç. Hatta bazı burda erkeklerimiz dahil hanımlarına yardım ediyor hala fıstık kırarak. Ben işte 6-7 yaşında başladık çocukken ama en çok ben 10 sene kırdım. (Emel).'

Yukarıdaki diyalogda da erkeklerin, eşleri olan kadınların ev dışında çalışmasına müsaade etmediği, böylece kadınların yalnızca ev eksenli enformel sektörde çalışma fırsatı bulabildiği görülmektedir. Sonuç olarak "erkeklik halleri" bir yandan evlilik yoluyla kadını ve kadının emeğini kontrol altına alınmasını barındırırken, diğer yandan da sermayedarın aracısı olan fıstıkçının (erkek) enformel sektördeki baskınlığına işaret etmektedir. Nihayetinde fıstıkçı hangi kadının fıstık kırma işinden para kazanacağına karar vermektedir. Diğer bir ifadeyle kadınlar, her iki erkeklik hallerinden de olumsuz manada etkilenmektedirler.

"Fıstık Kart"ın Değişim Değeri ve Toplumsal Yeniden Üretim

Fıstık kırma işinin en ilgi çekici ve kendine özgü yanlarından biri ise yukarıda bahsedilen "Fıstık Kart"tır. Kadınlar, fıstık kartlarını biriktirmekte; ayda bir ya da belirlenen süre ne ise o zaman gidip fıstıkçıdan nakit para alabilmektedir. Kadınlara bu paraları ne için kullandıkları sorulduğunda, çoğunun paraları evin ya da çocukların ihtiyacı için kullandığı öğrenilmiştir. Hatta kadınların bazıları bu parayla kızlarına çeyiz düzdüğünü, bazıları ise fıstık kırarken işlerine mani olmaması adına çocuklarına örümcek⁶ denilen oyuncağı aldığını anlatmıştır. Kısacası, bu paralar genel itibarıyla aile ve ev için harcanmaktadır:

‘Vallahi genelde fıstık kartı kullanıyordum bakkalda. Çocuklar küçüktü ya çoğunu bakkalda kullanırdım. Bir de kıyafetçi vardı. Sokakta kıyafet satardı o da fıstık kartı alırdı. O geldiği gibi fıstık kartı verirdim yerine kıyafet alırdım (Emine).’

‘Anneler en çok salça zamanı salça, kurutmalık zamanı kurutmalık alır. Evinin içine harcar en çok. Kendilerinden çok, ailesine harcar. Simit mi bitti. Ondan gider simit alır. Kızının çeyizi mi yok, gider kızına çeyiz yapar. Ondan sonra babaya verilmez para. Anneler ve kızlar arasında paylaşırlar. En çok anneler harcar (Emel).’

‘Çocuklu ev, çocuklar sürekli sobanın yanına geliy. Ben de fıstık kırım. Napıcım napıcım. Dedim ben en iyisi gidim bir örtümcek alım, çocuğu örtümceğin içine otutturum, o örtümcekte oyalanır ben de fıstığımı kırarım. Fıstık kırdım, onun parasıyla gittim örtümcek aldım. Sermaye gibi. Yani çocuk orada kalacak (Zeynep).’

Kadının üretim içindeki özgülüğü genelde aile içindeki yeniden üreticilik rolünden kaynaklanmaktadır. Yani kadın emeğinin ticretli yapısının kadının hane içi emeğinden soyutlanamayacağı gerçeği ortada durmaktadır. Kapitalist toplumdaki üretim ve yeniden üretimin bir bütün olduğu düşünülürse, kadın emeğini bu bağlamda değerlendirmek olanaklıdır (Ecevit 1985, 85). Ancak Jenny White’in da gösterdiği gibi kadınların bu parça başı meta üretimleri ve toplumsal yeniden üretim faaliyetlerinin bütünü; ekonomik çerçevede bir iş faaliyeti olarak görülmemekte, salt sosyal işleyişin bir tamamlayıcısı olarak addedilmektedir (White 1999, 229-230). Böylece kadının emeği (Gayri Safi Milli Hasıla ve milli gelir ile hesaplanmadığı için) üretim sürecine eklenmesine rağmen yine görünmez kılınmakta, aile bağliliğine yapılan duygusal yatırımın bir sonucu olarak görülmektedir (Beneria 2003, 133; Memiş ve Özay 2011, 4). Nitekim yapılan mülakatlarda da kadınların fıstık kartlarını ve diğer nakdi gelirlerini aileleri için, yani hanenin “karşılıksız emek” olarak gösterilen işlerinde kullandıkları öğrenilmiştir:

‘Bendeydi eşim almazdı. Ama aynı haneye girerdi aynı eve harcanırdı (Emine).’

‘Valla, eşi çok karışanlar var. Eşinin elinden alan var ama benim eşim fıstık parama karışmıyor. Ama neden karışmıyor? Zaten ben onun yapması gereken şeyleri yapıyorum evde. Atıyorum tüp doldurmak, yağ almak, çay almak eşime düşer değil mi? Bunu erkek yapar o yüzden karışmıyor. Atıyorum çamaşır makinesinin tozu bitti, bulaşık ilacım bitti, çamaşır suyum bitti, ben hep bunlara kullanıyordum genelde (Meryem).’

‘Yani çocuğuna bez alan var. Kasaba gidip et alan var. Bakkala gidip şeker, çay, süt, çamaşır ilacı alan var. Şimdi eşiyile birlikte kullanan da var. Tek başına kullanan da var. Maddi durumu iyi olmayınca mecbur eşiyile beraber kullanacak. Ama yok bununla ihtiyaçlarımı giderecem dersen eşin karışmaz o zaman. Nasıl o çalışıp kazanırsa birlikte harcıysak, e bizim çalıştığımızı da mecbur birlikte harcıycaz. Ama emeğinle parayı alıyosun ve onu rahatlıkla harcıyosun. Hani kimseye minnet etmeden harcıyosun (Zeynep).’

‘Yani benim burada tanıdığım bütün kadınların hepsi bundan dolayı kırıyorlar... kızının çeyizini alıyorlar... E adam kira mı ödesin, ev mi geçindirsin, kızının çeyizine mi baksın... işte o zaman anne diyor, kızım biz kırarak, çeyizini alarak, baban da evin geçimine baksın. Bu parayla da evinin kirasını ödeyenleri çok gördüm. İnan o karta gidip şeker alanları çok gördüm, evde şeker yok. Misafir gelecek elde para yok, kartı gidip kasaptan et alanları çok gördüm. Biz bile yaptık ayısını (Emel).’

Kadın işçilerin ifadeleri yakından incelendiğinde kadın emeğinin değerini patriyarkal ağlar içinde belirleyen, onu görünmez kılan iktisadi denklemin enformel sektörde de geçerli olduğu yorumunu yapmamak elde değildir. Ergüneş’in ifadesiyle enformel sektör “kadın emeğinin finans kanallarıyla piyasalaştırılmasına” hizmet ederek “yoksulların en yoksul kesimini” oluşturan kadınları oldukça düşük ücretlere mahkûm etmektedir (Ergüneş 2010, 197).

Düşük Ücret, Güvencesizlik ve Görünmez Emek: “Biz de İşçiyiz...”

Burada Gaziantep’li kadınların emeği tartışılırken üzerinde durulan nokta; ev eksenli çalışmada kadınların harcadıkları emeğin, sadece karşılıksız ya da görünmeyen emek olmadığıdır. Sonuç itibarıyla burada işverenle girilen bir kapitalist ilişki mevcuttur ve bu durumda kadının emeği görünmeyen emek değil, görünmeyen emekten izler taşıyan ücretli enformel emektir (Acar-Savran ve Tura-Demiryontan 2016, 13). Temelde işgücü piyasasında bireysel anlamda yer bulabilmeyi garanti eden becerilerden ve beden bütünlüğünden yoksunluk, yukarıda bahsi geçen sömürütün şiddetini kadın işçiler aleyhine artırmıştır. Bu durum, toplumsal cinsiyet rolleri açısından değerlendirilirse, Atasü-Topçuoğlu’nun ifadesiyle, kapitalizmin “bilinçli saklama” stratejisini açığa çıkarmış, diğer bir yönüyle görünmez emek olgusuna da temas etmiştir (Atasü - Topçuoğlu 2005, 94). Çünkü yukarıda da belirtildiği üzere; enformel sektörde çalışanların ekserisi kadınlar, çocuklar ve mülteci/sığınmacılardan oluşmakta, bu gruplar emek piyasası içinde kolay lokma olarak görülmektedir. Örneğin ILO’nun 2002’deki bir raporu, üzerinde çalışılan 42 ülkenin yarısından fazlasında, kadınların enformel sektörde erkeklerden daha fazla yer aldığını göstermiştir (2002, 12-14). Bu ise David Harvey’in işaret ettiği, Marx’ın ilkel birikim kavramıyla ilintili, kapitalizmin “el koyarak birikim” maharetinin en işler duruma geldiği hallerinden biridir (Harvey 2004, 124). Nitekim sermaye birikim sürecini rekabetçi ekonomi ve işçiyi mülksüzleştirme/proleterleştirme doğrultusunda ilerletmenin, enformel ekonominin sosyal güvencesizlik ve sendikal örgütlenme problemleri ile kesiştiği barizdir.

Ağır çuvalların taşınmasından kırma işleminin süresine kadar birçok noktada emek sömürüsüne maruz kalan bu kadınlar, ev içerisindeki “karşılıksız emeği” de bu işe göre ayarlamak zorundadırlar. İkincil işgücü piyasasına dâhil olan bu kadınlar emeklerinin karşılığını alamadıklarını, bu işin çok zor ve meşakkatli olduğunu, ücretinin olması gerekenden çok düşük olduğunu söylemişlerdir. Normal bir fabrika işçisinin sekiz saat çalıştığını ve sigortalı olduğunu söyleyen görülmüşler, güvencesiz çalışmanın eksikliğinden yakınmışlardır:

‘Canım karşılaşması mümkün değil. Tırnaklarımız kopardı. Zor yani. Dört milyon dediğin neykinde? Şimdi olsun olsun on-on beş-yirmi lira de sen. Yarım çeki fıstık için bugün öğlene kadar çalışsın. Ne karşılığı olsun? İstemez misin, o kadar saat çalışsın emek veriyisin. Bir de parasında bir şey yok. İnsan istemez mi, sosyal bir güvencesi olsun. Mesela daha kıranlar var. Elli yıldır kıranlar var. Bizimkisi geldi geçti ama elli yıldır kıranlar var (Emine).’

‘Tabii, hadi şimdi işkurlarda iş veriyler ama o süreçte sağlıktan faydalanabiliyorsun. Onda öyle değil, sadece kırdığın kadar gidip kartını alacaksın ya da parayı alacaksın. Gidip bakkala ya da kasaba, fırına vereceksin (Zeynep).’

‘Biz hep bayanlar arasında kendimiz şaka yapardık, keşke biz de sigortalı olsak diye, biz de işçiyiz diye. Keşke öyle bir şey olsaydı, hani benim atıyorum on beş yıllık sigortam olacaktı (Meryem).’

‘İsterdim tabii, niye istemeyeyim. Sekiz saat belli bir yer olurdu. Haftalık ya da aylık sigorta karşılığında sana bunu yaptırırım demelerini isterdim. Ben isterdim düzenli bir iş olmasını. Çünkü bu fıstıktan kaç kişi rahatsız olmuştur (Emel).’

Kadınların güvencesiz bir iş olan fıstık kırma ile, hem sosyalleştikleri hem de birbirlerine destek olup dayanışma gösterdikleri de bilinmektedir:

‘7 kardeşlik babam bakamazdı, ulaştıramazdı tablacılık yapardı. Tablada dürüm satardı, çerez, domates, biber eline ne geçerse... Yetişemezdi, mecburen... 7 uşak, 2 de anne baba onların geçimi için sonradan annem de fıstık kırmaya başladı o da komşudan gördü öyle öyle kırdık (Zemzem).’

‘Kamyon geldiğinde fıstıkçı gelir herkes birbirine yakın. Herkes haber verir kadınlar fıstık geldi hadi gelin diye (Emel).’

‘Hani bankaya gidiyorsun kefil istiyor ya. Kefilsiz para vermez ya. Kefilsiz fıstık vermez. Alsa vermese yarım çeki fıstığı, 20 kilo, karşıya ne anlatacak? Kadınlar da birbirine kefil olur işte (Zeynep).’

Enformel alanda ev içi çalışmayı kapsayan bu işin de makineleşmeyle birlikte gittikçe azaldığı yapılan görüşmeler sonucunda ortaya çıkmıştır. On yıl önce dört mevsim, pazar günleri hariç her gün fıstık kıran kadınların şimdilerde yalnızca fıstık olduğunda bunu yapabildikleri görülmüştür. Şimdilerde fıstık kırma makinelerinin ortaya çıkmasıyla insan gücüne ihtiyaç azalmıştır:

'Her gün elimize geçerse. Anca Pazar günü olmaz diye sevinirdik pazar günü de ekmek yapılır, çocuklar banyo yapılır çamaşırlar yıkanır. Şimdi haftada iki üç defa geliyor şimdi. Ama eskiden her gün hemen hemen vardı. 5-10 senede makineleşme olduğu için fıstık azaldı burada. Fıstık azaldığı için kadınların kırması da azalıyor (Emel).'

'Günlük kırardık. Sadece hafta sonları köye giderdim, o günlerde kırmazdım. Ben taşındım bıraktım fıstık kırılmayı ama eskisi gibi değilmiş, azalmış. Makinayla kırılmış (Emine).'

'Her gün sabahleyin evin işi tutar otururduk gece 12'ye dek, bazen biterdi fıstık olmayınca sıra beklerdik. Sıra gelince de adımızı yazarlardı çağırılardı gider alırdık. Ohursa da devamlı kırardık. Şimdi de fıstıkçıyı yerinden çıkardılar garaj yaptılar. Adam başka yere gitti diye kıramıyoz ama fıstık azalıklı zaten (Nurten).'

Kısaca fıstık makineleriyle birlikte fıstık fabrikaları açılmaya başlanmış, bu durumda da yukarıda görüldüğü üzere kadınların ev eksenli çalışmasından bir birim daha eksilmiştir.

Sonuç

Kadın emeğini anlamaya ve onun toplumda nasıl kullanıldığını belirlemeye yönelik çalışmaların ataerkillik ve kapitalizm olmak üzere iki önemli temel üzerinden anlaşılmasına çalışıldığını belirtmiştik. Bu bağlamda fıstık kıran kadınların yerel dinamiklerin sunduğu işlerle enformel alanda ev eksenli çalıştığı; bu çalışma biçiminin de ataerkillik, kapitalizm ve neo-liberalizmin kodlarından etkilendiği görülmüştür. Kapitalizm ve ataerkilliğin ayrı ayrı ikincilleştirdiği kadın emeği, enformelleşmeyle beraber daha yüzeysel ve kırılgan hale gelmiştir. Fıstık kıran kadınlar, emeklerinin sömürüldüğünü bildikleri halde bu çalışmaya ekonomik koşullardan dolayı devam etmiş, ataerkilliğin mirası olan 'kadın çalışamaz' yargısından dolayı bu işe mecbur bırakılmışlardır. Sigortalı bir işte çalışarak geleceklelerini güvence altına almayı hayal eden bu kadınlar, en alt kategoride sayılan fıstık kırma işi için bile mücadele etmek zorundadır. Fıstıkçı, işi yaptıracağı kadınları kendi insiyatiline göre, kefil dışında herhangi bir ölçüt olmadan belirlemektedir. Aynı zamanda ücret ve para döngüsü de tamamıyla erkeklerin belirlediği sınırlar içerisinde sürmektedir. Fıstık kartları nakit paraya çevirmek için bile kadınlar, fıstıkçının değişken olan para verme gününü beklemek zorunda bırakılmaktadır. Fıstık kartlarını mahallede belirli esnaflara sabitleyen fıstıkçılar, paranın dolaşacağı sınırları da belirlemektedir. Böylece kendi belirledikleri kişilerin para kazanmasını sağlamaktadır.

Yapılan mülakatlara istinaden Gaziantepli kadınların; çocuk doğurma ve büyütme kapsayan yeniden üretici çalışma, topluluk ilişkilerinin sürdürülmesi ve korunması için çalışma, gelir getirici üretken çalışma olmak üzere üçlü bir rol üstlendiği ifade edilebilir. Dolayısıyla bu kadın işçiler; toplumun gelecek işgücü ihtiyacını çocuk doğurarak, günlük işgücü ihtiyacını ise kocanın ve çocukların bakımına yönelik ev işleriyle uğraşarak yeniden üretim mekanizması içinde yer alırlar. Zira topluluk ilişkilerinin sürdürülmesi ve muhafazası için çalışma, kadınların yeniden üretici rollerinin topluluk düzeyinde devam etmesine yöneliktir. Gaziantepli kadınlar da enformel sektörün bu karşılıklı ilişkisinden nasibini almış, yapılan mülakatlarda da tartışıldığı üzere bu "açık" sömürünün öznelere haline gelmişlerdir.

Görüşülen kadınlar fıstık kırarak elde ettikleri gelirin kontrolünün kendilerinde olduğunu dile getirmiştir. Yani kadınlar, her ne kadar hane halkı için kullansa da, kazandıkları paranın nereye harcanacağına kendileri karar vermektedir. Ancak bunun aksinin yaşandığı durumlara şahit olduklarını da dile getiren kadınlar; bu emeğin karşılığının düşük ücretli olduğunu, ev için kullandıkları bu paraya eşlerinin karışmasının doğru olmadığını dile getirmişlerdir. Zaten kadınlar fıstık kırarak kazandıkları parayla hane içerisindeki eksikleri ya da aile fertlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktadır.

Makineleşme ile birlikte süreç yine kadınlar aleyhine devam etmiştir. Tüm zorluklarına rağmen fıstık kırarak geçimlerini sağlayan kadınlar, bu imkânı da makineleşmeyle kaybetmişlerdir. Fabrikalarda makineler insan gücüne ihtiyaç duymadan bu fıstıkları kırıp ayıklayabilmektedir. Çok nadir olsa da fıstık kırma işlemi

yoksul mahallelerde devam etmekte, ancak 10-20 yıl öncesine göre son derece azalmış görünmektedir. Her gün fıstık kıran kadınlar; artık yılın belirli dönemlerinde bunu yapabilmekte, fıstığın olmadığı zamanlarda da başka parça başı işlere yönelmektedir. Hem düşük ücret hem de güvencesiz çalışma olan ev eksenli çalışma, kadın emeğini görünmez kılsa da kadının aile içerisinde parasıyla söz sahibi olmasını sağlamıştır. Ancak unutulmamalıdır ki tüm ataerkil ve kapitalist sömürü biçimlerini etkin olarak gördüğümüz ev eksenli çalışmanın bu yönü, yine de mevcut düzende çok fazla değişime yol açmamıştır. Kadınlar, eşleri dışarda çalışmalarını uygun bulmadıklarından fıstık kırmaktadır. Kısacası, enformel alanda ev eksenli çalışmada kadın emeği, hem ataerki hem de kapitalizm tarafından ikincilleştirilip görünmez kılınarak sömürülmektedir.

¹Sözcüklerin anlamlarından da çıkarılabileceği üzere formel; düzenlenmiş, belirli standartları kapsayan ve öngörülebilir kurumsal odaklı faaliyetler bütünüdür; belirli bir sırayı takip etmeyen ve formel gibi “güvenilir” olmayan bir mekanizmayı içerirler.

²Tokman’a göre gelişmiş ülkelerde desantralize yönetsel anlayış sebebiyle enformel sektörün yoğunluğu merkezden çevreye doğru genişlemektedir. Bundan dolayıdır ki enformel ve formel sektör arasındaki üretim ve arz birlikteliği daha yakındır. Yatırımların daha stabil, endüstriyel teknolojinin daha gelişkin olması da önceki saptamayla neden sonuç ilişkisi içinde ilerlemektedir (Tokman 1990, 99).

³“Toplam nüfusun kentlerde yaşayan oranı, 10.000 ve daha fazla nüfuslu yerleşimlerin kent sayılması durumunda, 1960’da %25.1’den, 1990’da %58.4’e ve 1997’de de %64.6’ya yükselmiştir”. (Keleş 2000, 11).

⁴Kadınların 1984’teki istatistiklere göre işgücü toplamındaki oranı yüzde 43, 1990’da yüzde 34, 2004’de yüzde 25.4 ve 2005’te ise yüzde 24.8’dir. İşgücüne katılma dinamiklerini ve bu düşüşün sebeplerini anlamak ve araştırmak adına kırsal ve kentsel bölgeler arasındaki fark da dikkate alınmalıdır. 1995’te, tarımsal üretimin ön plana çıktığı kırsal alanlarda kadınların istihdam oranı 49.3, kentte ise 17.1’dir. Bu oranlar 2006’da kırsal bölgede 2006 yılında yüzde 33’e gerilerken, kırsal 19.9’a yükselmiştir (Sayın 2008, 61).

⁵“Modern sanayi, ataerkin ustanın küçük atölyesini sanayi kapitalistin büyük fabrikasına çevirdi (...)El emeği ne denli az beceri ve güç harcaması gerektirirse, bir başka deyişle, modern sanayi ne denli gelişirse, erkek emeğinin yerini o denli kadın emeği alır. Yaş ve cinsiyet farklıklarının işçi sınıfı için artık herhangi bir ayırıcı toplumsal geçerliliği yoktur. Bunların hepsi de, bedelleri yaşa ve cinsiyete bağlı olarak değişen iş aletleridirler.” (Marx & Engels 2011, 124, 125).

⁶Emekleyen çocukların evin içinde dolaşması için içine oturtuldukları dört tekerlekli oyuncak.

Kaynakça

Acar-Savran, G. ve Tuna-Demiryontan, N. *Kadının Görünmeyen Emeği* (3. Baskı). (İstanbul: Yordam Kitap, 2016).

Ansal, H., Küçükçifçi, S., Onaran, O. ve Orbay, Z. B. *Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik*. (Friedrich Ebert Vakfı: Türk Tarih Vakfı, İstanbul, 2000).

Atasü-Topçuoğlu Reyhan. “Kapitalizm ve Ataerkillik Enformel Alanda Nasıl Etkilenir? Bilinçli Saklama ve Saklayarak Değersizleştirme Mekanizmalarının Ev Eksenli Çalışmada İşleyişi”. *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* ed. Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2010), 81-133.

Ayata, Sencer, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik*, (Ankara: Yurt Yayınları, 1987).

Ayata, Sencer. “Bir Yerel Sanayi Odağı olarak Gaziantep’te Girişimcilik, Sanayi Kültürü ve Ekonomik Dünya ile İlişkiler,” *İlhan Tekeli için Armağan Yazılar* ed. Selim İlkin, Orhan Silier ve Murat Güvenç (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2004), 559-590.

Bedirhanoğlu Pınar ve Yalman L. Galip. “Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de ‘Yerel’ Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’den İzlenimler,” *Praksis*, 19 (2012) <http://www.praksis.org/TR/sayilar/0019/neoliberal-kuresellesme-surecinde-turkiyede-yerel-sermaye-gaziantep-denizli-ve-eskisehirden-izlenimler-pinar-bedirhanoglu-galip-l-yalman/>

Beneria, Lourdes. *Gender, Development and Globalization: Economics As If All People Mattered* (London: Routledge, 2003).

Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009* (Ankara: İmge Kitabevi, 2016).

Bulutay, Tuncer. *Employment, Unemployment and Wages in Turkey* (Ankara: International Labor Office and SIS, 1995).

Carr, Marilyn, Martha Alter Chen. “Globalization, Social Exclusion and Work: With Special Reference to Informal Employment and Gender”, Working Paper No. 20, Policy Integration Department World Commission on the Social Dimension of Globalization ILO: Geneva (2004) <https://www.wiego.org/sites/default/files/migrated/publications/files/Chen-Globalisation-Social-Exclusion.pdf>.

Castells, Manuel and Portes, Alejandro. “World Underneath: The Origins, Dynamics and Effects of the Informal Economy,” *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries* ed. Alejandro Portes, Manuel Castells, and Lauren A. Benton (Baltimore: John Hopkins University Press, 1989).

Chen, Martha Alter. The Informal Economy: Definitions, Theories and Policies, WIEGO Working Paper No:1. (2012) https://www.wiego.org/sites/default/files/publications/files/Chen_WIEGO_WP1.pdf

Dedeoğlu, Saniye, “Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye’de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı”, *Çalışma ve Toplum*, 2009/2, s.41-54.

- Dedeoğlu, Saniye. ve Öztürk, Yaman Melda. "Kapitalizm ve Ataerki İlişkisi Çerçevesinde Kadın Emeği," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* ed. Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2010), 11-25.
- Durusoy Öztepe, N. (2012). Ev Eksenli Çalışan Kadınlar ve Denizli Örneği. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ecevit, Yıldız. "Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeğinin Kullanımında Değişmeler," *Küresel Pazar Açışından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği* ed. Ferhunde Özbay (İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, 1998b) 31-79.
- Ergüneş, Nuray. "Kadınlara Yönelik Kredi Biçimleri ve Kadın Emeğinin Enformelleşmesi," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* ed. Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2010), 183-215.
- Fields, Gary S. "Labour Market Modelling and The Urban Informal Sector: Theory and Evidence," *The Informal Sector Revisited* ed. David Turnham, Bernard Salomé and Antonie Schwarz (Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development, 1990), 49-69.
- Hart, Keith. "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana," *The Journal of Modern African Studies*, 11 no. 1 (1973). <https://www.jstor.org/stable/pdf/159873.pdf>
- Hartmann, Heidi I. The Unhappy Marriage Of Marxism And Feminism: Towards A More Progressive Union, Capital and Class 3 no. 2 (1979). https://web.ics.purdue.edu/~hoganr/SOC%20602/Hartmann_1979.pdf
- Harvey, David. *Yeni Emperyalizm* (İstanbul: Everest Yayınları, 2004).
- ILO. *Decent Work and the Informal Economy: Report VI* (Geneva: International Labour Office, 2002).
- ILO. *Fifteenth International Conference of Labour Statisticians: Report III, Statistics of Employment in the Informal Sector* (Geneva: International Labour Office, 19-28 January 1993).
- ILO. *Women and Men in The Informal Economy: A Statistical Picture* (Geneva: International Labour Office, 2018).
- Karacay-Çakmak, Hatice ve Erden, Lütfi. "Yeni Sanayi Odakları ve Sanayinin Yeni Mekan Arayışları: Denizli ve Gaziantep Örneği" C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 6, 1. (2005). 111-129.
- Keleş, Ruşen. "Kent, Kentleşme ve Enformel Kesim", *Enformal Kesim I* ed. Tuncer Bulutay (Ankara: Devlet İstatistik Kurumu, 2000). 1-21.
- Kümbetoğlu, Belkıs. "Gizli İşçiler: Kadınlar ve Bir Alan Araştırması," *Kadın Araştırmalarında Yöntem* ed. Serpil Çakır ve Necla Akgökçe (İstanbul: Sel Yayıncılık, 1996), 230-238.
- Leibenstein, Harvey. (1957) *Economic Backwardness and Economic Growth: Studies in the Theory of Economic Development* (New York: John Wiley, 1957).
- Lewis, W. Arthur. "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour," *The Manchester School*, 2 no. 22 (1954). <https://la.utexas.edu/users/lclevaer/368/368lewistable.pdf>
- Lordoğlu Kuvvet. "Enformel İstihdam ve Türkiye Kaynakları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 55 no. 1 (2011). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8040>
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich. *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri* (Ankara: Sol Yayınları, 2011).
- Mehta, Meera. "Urban Informal Sector Concepts, Indian Evidence and Policy Implications," *Economic and Political Weekly*, 20 no. 8 (1985). https://www.jstor.org/stable/pdf/4374112.pdf?casa_token=Izqw8UsxYlcAAAAA:qmbtRPTTKN_yXWDY2g74jZUGEmZxKnO-UuvoZ2DS6AcTdv2A2_ZzE3oCeREPRXhmF3U0xxjHOR81fZHoWkqmozE-VHudJWwYqbOHk3YFg9nsyEBWRpPEpg
- Memiş Emel ve Özyay Özge. "Eviçi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme," *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar* ed. Serpil Sancar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011), 239-268.

- Özşuca, Şerife Türcan ve Toksöz, Gülay. *Sosyal Koruma Yoksunluğu: Enformel Sektör ve Küçük İşletmeler* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: No 591, 2003).
- Öztürk, Yaman Melda. (2010). "Ücretli ve Ücretsiz Bakım Hizmeti Eksninde Kadın Emeği," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* ed. Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk, (İstanbul: SAV Yayınları, 2010), 25-78.
- Pearce, Diane. (1978); "The Feminization of Poverty: Women, Work and Welfare," *Urban and Social Change Review*, 11 no. 1 (1978).
- Prebisch, Raul. *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems* (New York: United Nations Publication, 1949).
- Rostow, W. Whitman. *The Stages of Economic Growth: A Non-communist Manifesto* (Cambridge: Cambridge University Press, 1960).
- Sayın Aysun, *Avrupa Birliği'nde Çalışma Yaşamında Kadın Erkek Eşitliği* (KEIG, 2008).
- Selçuk, F. Ülkü. *Örgütsüzlerin Örgütlenmesi: Enformal Sektörde İşçi Örgütleri* (Ankara: Atölye Yayınevi, 2002).
- Suğur, Nadir, Suğur, Serap ve Şavran Temmuz Gönc. "Türkiye'de Orta Sınıfın Mazbut Hizmetkârları: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Çocuk Bakıcıları," *Ankara Siyasal Bilgiler Dergisi* 63 no. 3 (2008). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/35990>
- Tekeli, İlhan. (1974). "Kalkınma Sürecinde Marjinal Kesim ve Türkiye Üzerinde Bir Deneme," *Türkiye'de Kentleşme Yazıları* İ. Tekeli, (Ankara: Turhan Kitabevi, 1982).
- Tokman, Victor E. "The Informal Sector in Latin America: Fifteen Years Later", *The Informal Sector Revisited* ed. David Turnham, Bernard Salomé and Antonie Schwarz (Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development, 1990), 93-110.
- Toksöz, Gülay. *Kalkınmada Kadın Emeği* (İstanbul: Varlık Yayınları, 2018).
- Topçuoğlu, Atasü Reyhan. "Home-Based Work and Informal Sector in the Period of Globalisation: An Analysis Through Capitalism and Patriarchy: The Case of Turkey." Master's thesis, The Graduate School of Social Sciences, Middle East Technical University.
- Wallerstein, Immanuel. *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş* (İstanbul: BGST Yayınları, 2011).
- White, Jenny B. *Para İle Akraba: Kentsel Türkiye'de Kadın Emeği* (İstanbul, İletişim Yayınları, 1999).
- Yeldan, Erinç. *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme* (İstanbul: İletişim, 2011).
- Yükseler, Zafer. "1994, 2002 ve 2003 Yılları Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketleri: Anket Sonuçlarına Farklı Bir Bakış," Tartışma Metni, (Türkiye Ekonomi Kurumu, 2004).